

Chris Apers

Ruisbroek aan het Hellegat en het Hof ter Zielbeek

Jaarboek van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw

50^e Jaargang

2015

Inhoud

Inleiding	5
------------------	---

DEEL I: Het ontstaan van Ruisbroek

1. Ligging en grenzen in het verleden	7
2. De heren van Grimbergen in Ruisbroek	14
3. Indijkers aan het werk	20
4. De polders van Ruisbroek	26
5. De poldergemeenschap en de dijkgraven van Ruisbroek	32
6. De heren van Aa en de Brusselse connectie	36
7. Verwerving van gemeenterechten	45
8. Vage grensgebieden in de middeleeuwen	54
9. De kerk en de kapel van Ruisbroek	56

DEEL II: Het Hof ter Zielbeek

10. Beschrijving van het domein en het gebouw	64
11. Een verblijf van machtige heren tijdens de middeleeuwen	69
12. De eigenaars van het Hof ter Zielbeek vanaf de zestiende eeuw tot 1820	73
13. De pachters van de neerhoeve	107
14. Het landgoed verbonden aan het Hof ter Zielbeek	113
15. Impressies van het negentiende-eeuwse kasteel	117
Een besluit	125

Bijlagen

Uitgave in cijns van vier bunder grond Ten Hellegate op 4 juli 1229	126
Oorkonde van verkoop door Filips van Vianden 24 juni 1294	127
Uitbreiding van het charter van Ruisbroek 18 maart 1619	128
Verkoop van de tienden van Pullaar 13 maart 1457	129
Schepenbrief Ruisbroek 23 januari 1400	130
Schepenbrief Ruisbroek 12 februari 1400	131
Kopie uit het cijnsboek van de heer van Rumst 1552-1558	131
Eindnoten	134
Sigla en afkortingen	140
Bibliografie & bronnen	140

Het ontstaan van Ruisbroek

1. Ligging en grenzen in het verleden

Staatkundige ligging tijdens de middeleeuwen

Ruisbroek lag in de middeleeuwen in het westen van het hertogdom Brabant tegen de grens met het graafschap Vlaanderen. Het dorp bezat een belangrijke troef door haar ligging aan de Rupel, de belangrijkste handelsweg van en naar Brabant en de toegang naar Brussel. De rivier vormde voor Eikevliet de watergrens tussen twee vorstendommen, het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen. Eenmaal voorbij Eikevliet voeren de schepen voor Ruisbroek Brabants vaarwater op en daar bewaakten hertogelijke grenswachters de scheepvaart. Die situatie veranderde in 1430. Toen erfde de Bourgondische hertog Filips de Goede de hertogdommen Brabant en Limburg. Hij was eerder al in 1419 zijn vader Jan zonder Vrees opgevolgd in onder meer de graafschappen Artesië, Vlaanderen en de heerlijkheid Mechelen. Het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant kwamen zo onder de heerschappij van één vorst en stilaan milderden de gewapende grensconflicten op de Rupel.

De grenzen van Ruisbroek vanaf de zeventiende eeuw tot nu

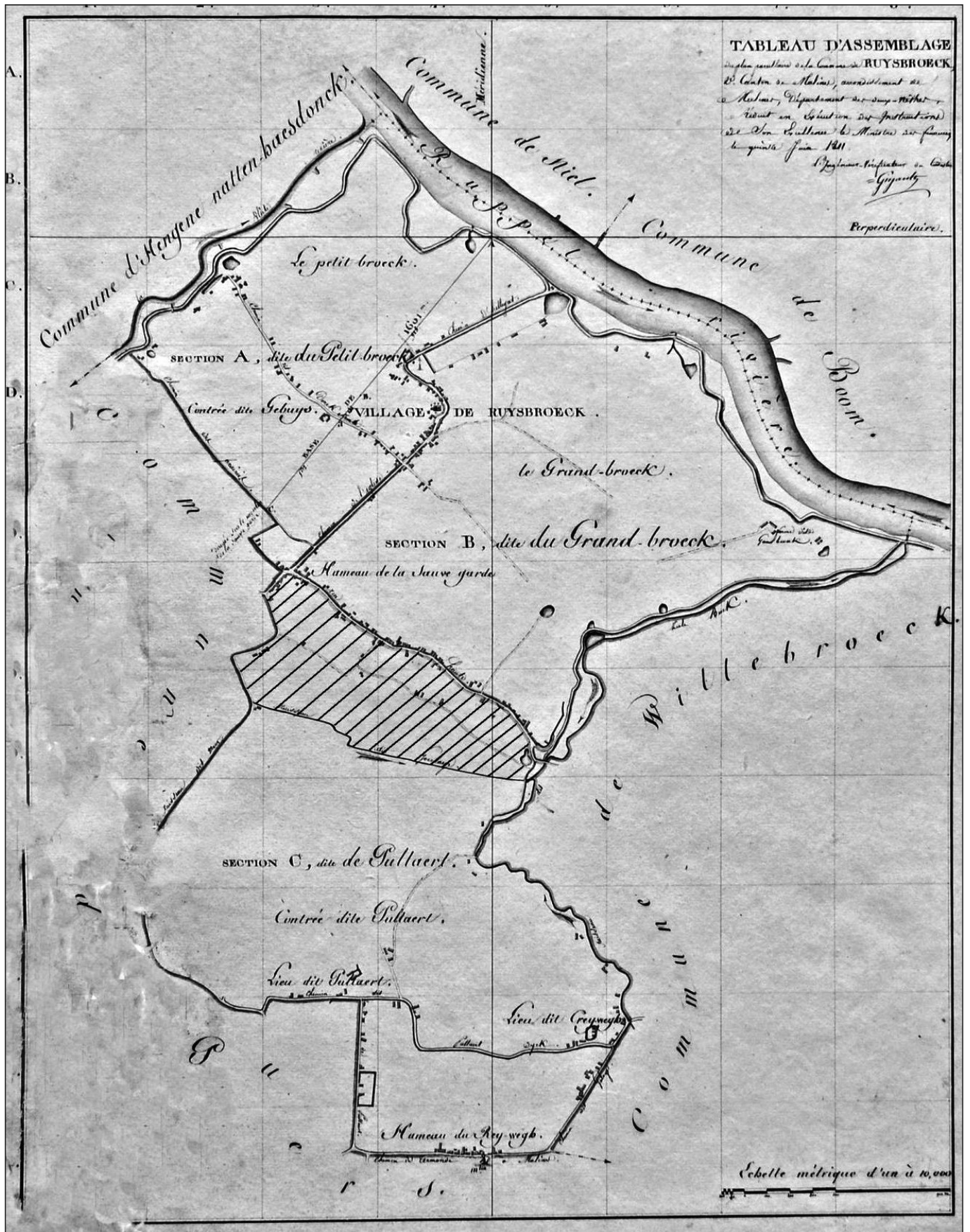
Frans Moeyersoms wijdde in zijn boek “*Achthonderd jaar leven in Ruisbroek*” een drietal bladzijden aan de grensbeschrijvingen van Ruisbroek vanaf de middeleeuwen tot de twintigste eeuw. Terecht merkte hij op dat de grenzen van het primitieve Ruisbroek niet gemakkelijk te omschrijven zijn. Kaarten zoals *Brabantia* (Guicciardini, 1582), *Brabantia Descrito* (Ortelius, 1591), *Meclinia* (P. Kaerius, 1617) zijn algemene kaarten. De oudste cartografische afbeeldingen van Ruisbroek zijn te vinden in het *Caertboek van Dijkagie van Ruysbroeck* opgemaakt in 1682. Daarin staan de polders afzonderlijk afgebeeld en die passen grotendeels in het kadastrale plan van de volledige gemeente, getekend onder leiding van landmeter-ingenieur Louis Achille Gigault in 1811.⁵

De dorpsgrenzen werden op 18 maart 1619 opgetekend in de gemeentebrief die Constantia Schetz en haar echtgenoot Corneel d'Ekeren uitreikten aan de inwoners van Ruisbroek. Constantia Schetz en haar echtgenoot waren *vrouwe* en heer van het Land van Rumst. In die oorkonde erkenden ze de oude rechten van de inwoners van Ruisbroek en ze somden de grenzen op omdat *de oude trempten ende paelgenoten qualijcken kenbaer sijn*. De integrale versie van deze gemeentebrief staat achteraan weergegeven als bijlage drie. Sindsdien bleef de omtrek van het dorp tot omstreeks 1800 nagenoeg onveranderd, met een uitzondering in 1777. Toen werd een grensaanpassing in het zuiden uitgevoerd tussen Ruisbroek en Puurs.⁶

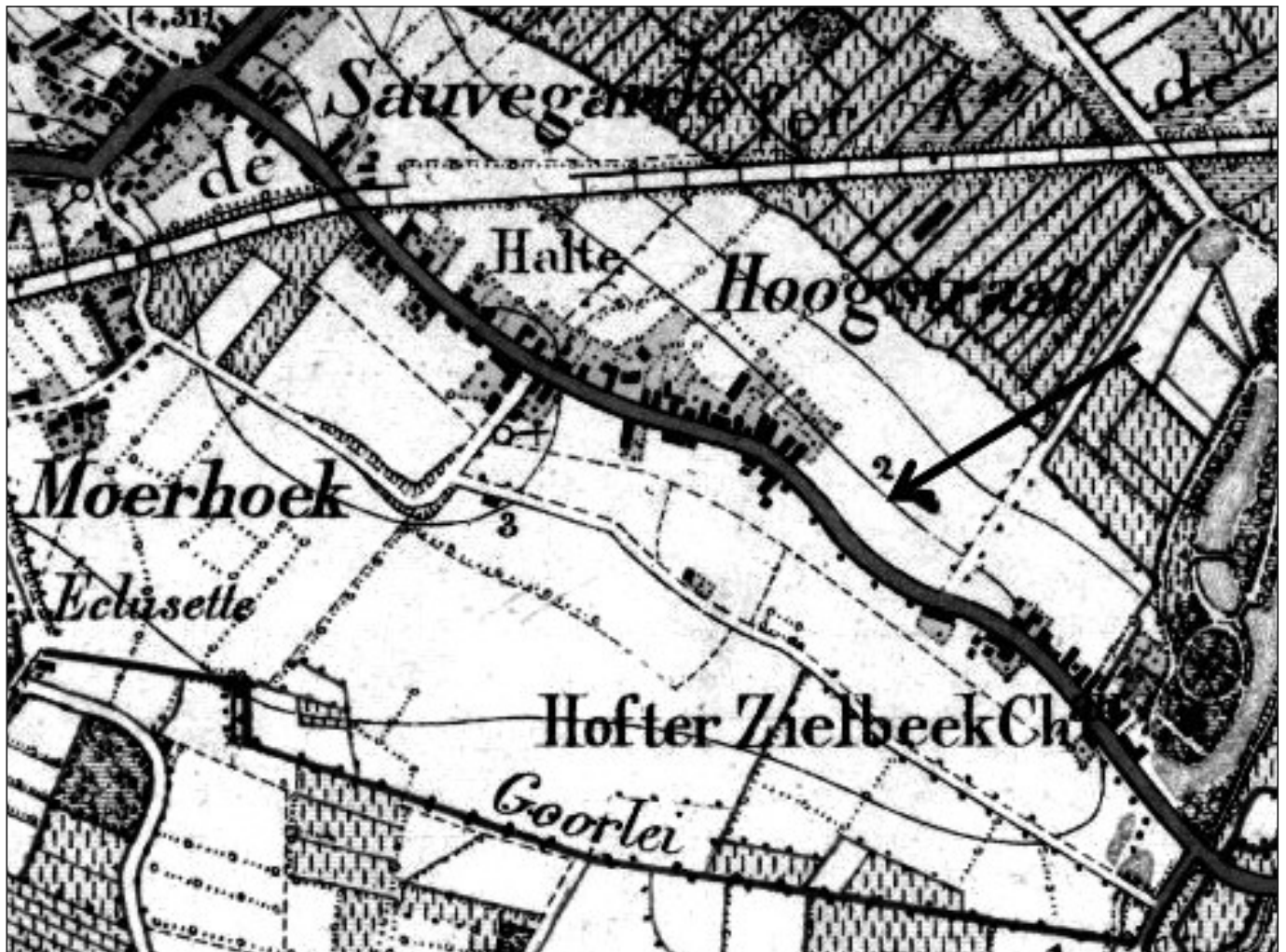
Vanaf de negentiende eeuw volgden diverse wijzigingen elkaar op. Tussen 1805 en 1809 werden de grenzen hertekend met Puurs ten westen van Ruisbroek en in het oosten met Willebroek. In 1817 werden de gehuchten Sauvegarde, Moerhoek, Moerplas, Luiartaartshoek en Eikse Amer, voormalig Puurs grondgebied, bij Ruisbroek gevoegd. In het begin van de twintigste eeuw sneed de aanleg van het nieuwe zeekanaal een hele strook land weg uit de noordelijke polders van Ruisbroek en in 1977 veroorzaakte de fusie van de gemeenten nog een grote wissel van gemeentegronden. Die had vooral tot gevolg dat de grens met Willebroek werd rechtgetrokken.

Ruisbroek bestond tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw uit een noordelijk gedeelte, met de vier Rupelpolders Groot Broek, Klein Broek, Gebuis en Bree en een zuidelijk deel met de polders Pullaar en Schoumanspolder. Het gearceerde gebied op de kaart Gigault was toen Puurs grondgebied (zie afbeelding 3). Dit deel werd in 1817 aan het grondgebied van Ruisbroek toegevoegd en daardoor verdween de vreemde wig die het Ruisbroekse grondgebied in twee verdeelde.

Deze wig bevatte twee van de acht kadasterwijken van de huidige deelgemeente Ruisbroek. Noordelijk was de Hoogstraat (nu Sint-Katharinastraat) over heel haar lengte vanaf Sauvegarde tot aan het Hof ter Zielbeek de grens tussen Puurs en Ruisbroek. Ten zuiden scheidde de Goorlagebeek Puurs en Ruisbroek vanaf het Moer in Puurs tot aan de Zielbeek, tegen het grondgebied Willebroek. In die wig lagen de gehuchten Moerhoek, Sauvegarde, het Raapblok, het Schoofveld en de Eikerlandstraat, allemaal Puurs grondgebied. Deze wig komt nog ter sprake. Voor het leescomfort zal de naam Schoofveldrug verder in dit werk gebruikt worden voor het geheel van de vijf genoemde gehuchten.

Afb. 3: Kaart van de gemeente Ruysbroek, opgemaakt onder leiding van landmeter Gigault, 1811.
 Het gearceerde gebied is de Puurse Schoofveldrug. Kaart Gigault met eigen aanpassing.

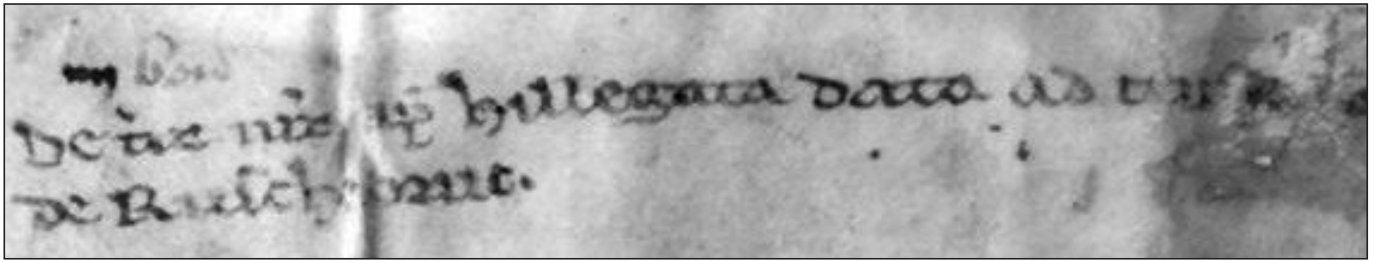
Afb. 4: De Hoogstraet, noordgrens van de Schoofveldrug. De pijl duidt de hoogtelijn van twee meter aan (detail uit de stafkaart van Boom 1864).

Zoals te zien is op de stafkaart uit 1864, volgde de Hoogstraet min of meer de hoogtelijn van twee meter. Die straat lag ietwat hoger dan de polders van Ruisbroek. Die laatsten behoren tot de laagst gelegen gebieden van België. Hun hoogteligging varieert van nul tot twee meter. In het oosten, net voor de Zielbeek, kromt de hoogtelijn naar het zuiden en loopt dan westelijk terug boven de Goorlagebeek (Goorlei op de kaart). De hele Schoofveldrug ligt hoger dan twee meter en verheft zich licht tegenover de omringende polders. Het Raapveld haalt zelfs drie meter. In een periode van zeespiegelwijziging zoals in de middeleeuwen, maakte een hoogte van twee meter het verschil uit tussen droog land en overstromingsgebied in de onbedijkte lage landen. De Hoogstraet en de Puurse wig moeten al bewoonbaar geweest zijn vóór de drooglegging van de Rupelpolders: het Groot Broek, het Klein Broek, het Gebuis en het Bree.

Het Hellegat

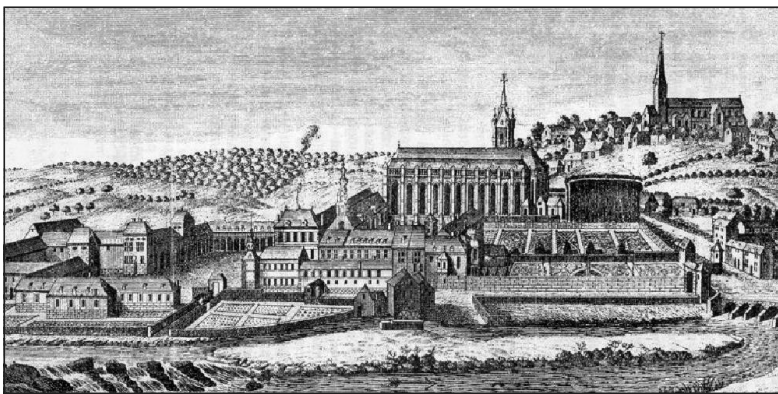
Sinds de middeleeuwen was Ruisbroek bekend vanwege het Hellegatveer. Die overzet over de Rupel verbond de wegen vanuit het westen van Brabant met die naar Antwerpen. Dit veer dankte zijn naam echter aan een ouder toponiem, Hellegat. In geschriften uit de vijftiende tot de achttiende eeuw werd de naam Hellegat meermaals aan beide Rupeloeveren toegeschreven. Het Nielse gehucht aan de overzijde van de Rupel werd er zelfs naar genoemd. In het begin van de veertiende eeuw was Hellegat ook gekend als een zone in de Rupel, ter hoogte van Ruisbroek. Het Hellegat werd als herkenningpunt genoemd in de pleidooien over de afbakening van het recht op de Schelde tussen de Vlaamse en de Brabantse vorsten, een discussie die begon in 1303 en duurde tot 1336. Floris Prims citeerde de pleitbezorgers van de Brabantse hertog Jan II als volgt: “*Erstwarf segghen ons heren hertoghen lieden dat de stroom ende dwater also scep vloten moghen in beeden siden van den stroom tusschen Hontehorde ende den **Ellegate** behoert toe den hertoghe van Brabant ofte den ghene dient van hem houde...*”⁷

Het oudste document waarin de naam Hellegat voorkomt, is een akte van 1229. Daarin werden vier bunder grond bij *Hillegata* in cijns uitgegeven ten voordele van de abdij van Grimbergen. Die gronden lagen *contra villam predictam* (Ruisbroek) en in de parochie *Conaka*, bij het Hellegat.⁸

Afb. 5: Keerzijde akte anno 1229: “De terra nostra apud Hillegata, data ad censum hominibus de Ruschbruc” of “Over ons land in Hillegata, in cijns gegeven aan de mannen van Ruisbroek”.

Op de keerzijde van de akte stond in hetzelfde handschrift vermeld dat het gronden *apud* Hellegat betrof. In klassiek Latijn wordt *apud* steeds vertaald als “nabij”, maar in middeleeuws Latijn werd het in sommige gevallen gebruikt bij plaatsbepalingen die wij nu vertalen als “in”, zoals we nog zullen zien in het hoofdstuk over de heren van Aa. Volgens de akte zelf lagen die gronden *sita ultra fluvium, contra villam predictam*. Het Latijnse voorzetsel *ultra* werd gebruikt en niet *ad* (tegen) of *trans* (aan de overzijde). De vertaling van *ultra* luidt “verder dan” of “boven op”. Zo betekent *ultra montana* “hoog bovenop de berg”. Bijgevolg luidde de vertaling van dit zinsdeel als volgt: “de gronden gelegen verder in de stroom tegen die plaats”.

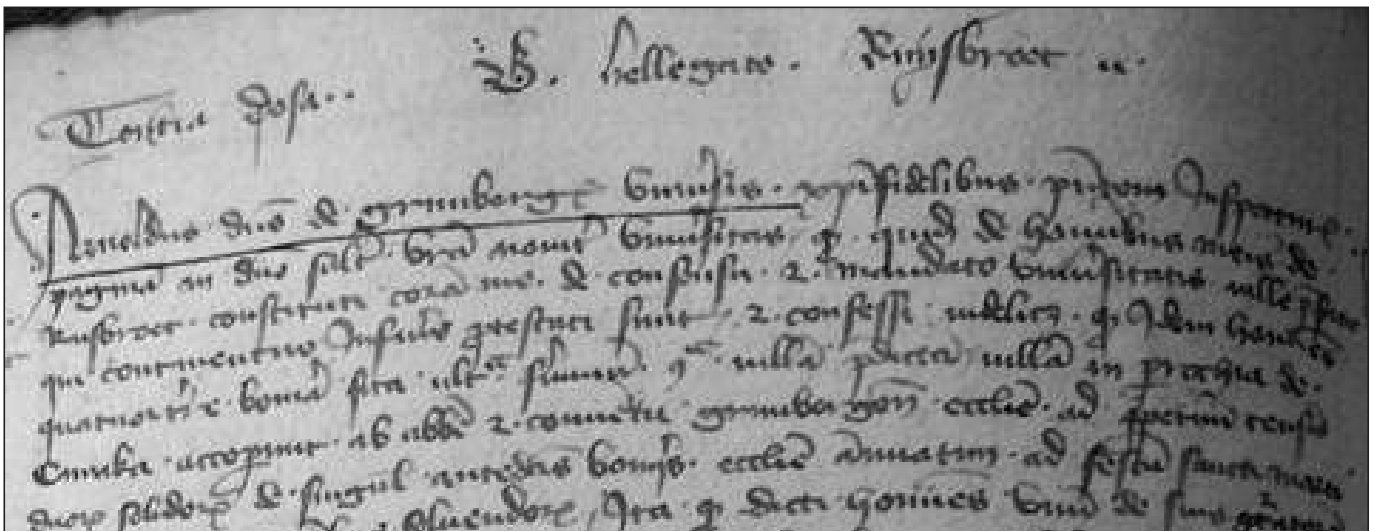

Afb. 6: De abdij van Lobbes in de provincie Henegouwen werd volgens de overlevering gesticht in het jaar 645, achttiende-eeuwse ets.

Van Niel was geen sprake, hoewel de gemeenschap Niel of *Nila* toen al meer dan een eeuw bestond. Volgens Goetschalckx schonk bisschop Jan van Kamerijk in 1147 de kerk van Kontich met haar aanhankelijkheden Waarloos, Hemiksem en ook Niel aan de abdij van Lobbes.⁹

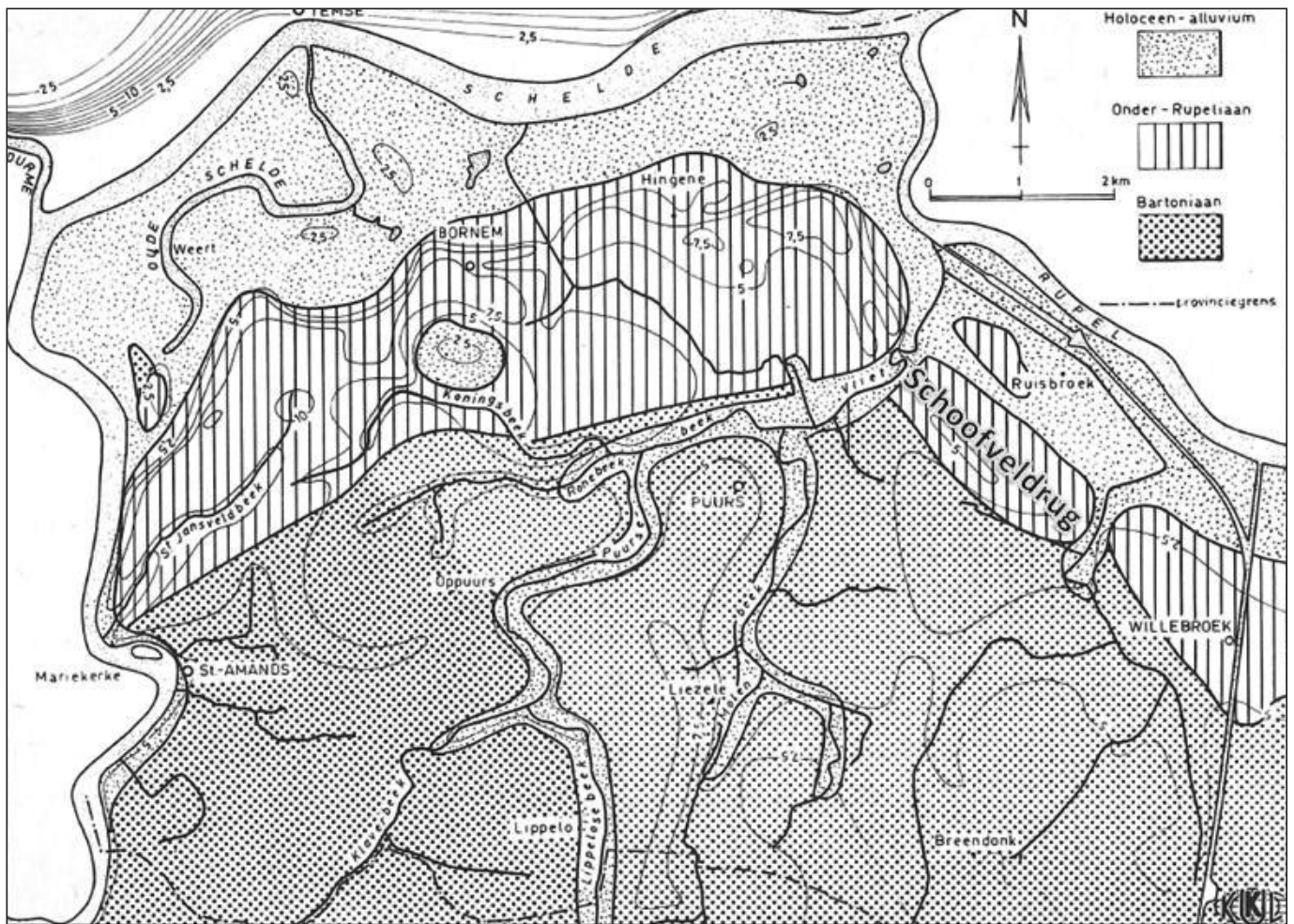
Het cartularium van de abdij van Grimbergen laat er geen twijfel over bestaan dat die percelen wel degelijk in Ruisbroek lagen. In dat boek werden alle aanwinsten van vastgoed en rechten van de abdij ingeschreven per locatie. De schenking van 1229 staat geregistreerd

onder de rubriek Hellegat-Ruisbroek. De eigendomsverwervingen in Niel werden genoteerd onder een afzonderlijke rubriek Hellegat-Niel.¹⁰ Bijgevolg lagen de gronden niet tegen de Nielse oever, maar aan de Ruisbroekse zijde.

Afb. 7: De inschrijving van de akte aangaande de cijnsgronden bij Hellegat: Hellegat-Ruisbroek.

De percelen behoorden bovendien tot de parochie *Conaka* of *Contecha* (Kontich), dat was de oudste parochie in de streek tussen de stad Antwerpen en de Rupel. Ze fungeerde als moederparochie voor de wijde omgeving, met de dorpen Mortsel, Hove, Lint, Waarloos, Reet, Terhagen, Boom, Niel, Schelle, Aartselaar, Hemiksem en het Hellegat.

Afb. 8: De Schoofveldrug weergegeven op de geologische kaart van Klein-Brabant.

De geologische kaart (afb. 8) geeft een idee hoe het landschap in Klein-Brabant er ooit moet uitgezien hebben. De Schoofveldrug is goed te onderscheiden van de omringende polders. Dit veld maakte deel uit van de stuifzandruggen die de lager gelegen Schelde- en Rupeldalen scheidden van het centrale heidegebied met slenken en moerassen. De toppen van die duinen vormden licht gewelfde hoogten, in het geval van de Schoofveldrug NW-ZO gericht, evenwijdig aan de Rupel. De plaats waar de Zielbeek rond het Schoofveld het centrale gedeelte van Klein-Brabant binnendrong heeft geologisch een spoor achtergelaten, want daar werd de zandruggeordel doorgesneden. Hetzelfde gebeurde door de Vliet.

Ten noorden van deze rug had het water uit Rupel, Vliet en Zielbeek een grote alluviale vlakte uitgeschuurd. In het begin van de twintigste eeuw was de Rupel voor Ruisbroek tot 380 meter breed. Verder stroomafwaarts versmalde hij tot 140 meter aan de bocht van Wintam. Gedurende de zeventiende eeuw spraken de omwonenden nog dikwijls over *'tSchelt* als ze de Rupel bedoelden. Vóór de indijkingen moet daar vanaf de berm van de Schoofveldrug tot aan Nielse oever een heel brede bedding van de Rupel gelegen hebben. De toestromende waters vloeiden daar breed uit in die bedding, waardoor ze snelheid verloren en het meegevoerde erosiepuin kon neerzakken op de plaatsen waar de stroming het geringst was. Rond de elfde en twaalfde eeuw werd bovendien de getijdenwerking tot in de Rupel voelbaar. Bij vloed werd zand uit de Schelde opgestuwd en het bleef bij eb ook achter in dit rustiger water. Door geleidelijke ophoging moeten zo zandbanken of platen in de bedding ontstaan zijn, die bij laag water droogvielen of de rivier op die plaatsen doorwaadbaar maakten.¹¹

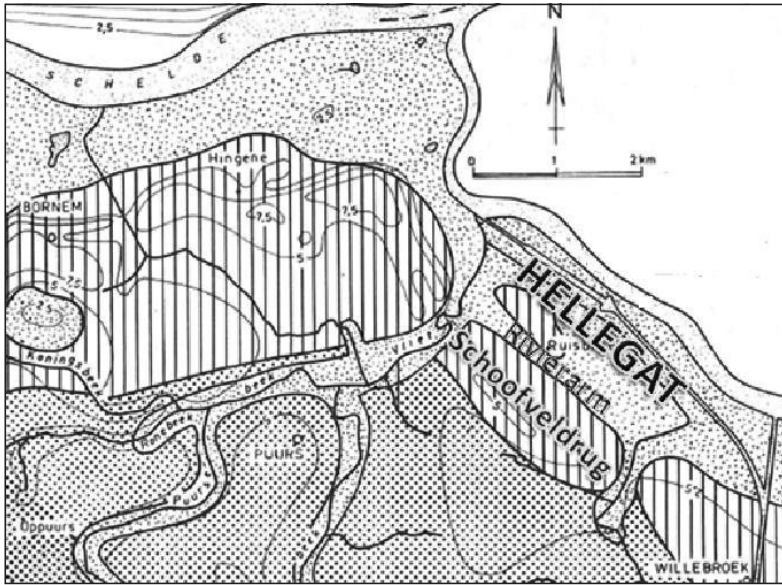
In de alluviale vlakte is op de kaart nog een kleine zandrug te onderscheiden, die wellicht lager piekte dan de Schoofveldrug. Op die donk is later de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Ruisbroek gebouwd. Frans Moeyersoms heeft ter voorbereiding voor zijn boek “*Achthonderd jaar leven in Ruisbroek*” enkele bodemboringen laten uitvoeren om de ondergrond van de kerkheuvel te kunnen vergelijken met de rest van de polders. In de Gansbroekstraat, honderd meter van de kerk vandaan, werd een laag van één meter donker stuifzand aangetroffen, waaronder een laag zandige klei. Dat donker stuifzand was alluviale grond. In de voortuin van de pastorie, de kant van de kerk, zat ook een meter zwart alluviaal zand, maar met humusresten. Daaronder bevond zich een laag lichtgrijs stuifzand. In de achtertuin van de pastorie, tussen een vroegere vijver en de ommegang van de kerk, zat eerst een kunstmatig aangevoerde laag, een meter dik, met stukjes baksteen, vensterglas en steenkoolresten erin. Daaronder zat weer een laag van 1,25 meter humusrijk donker alluviaal zand. Het ontbreken van humusresten in de ondergrond van de Gansbroekstraat wijst erop dat daar vóór de inpoldering weinig of geen begroeiing was. Dit gebied had regelmatig onder water gestaan. De kerk staat op de top van de kleine zandrug, daar liet de moerasbegroeiing humusresten na, terwijl de achtertuin van de pastorie zich op de helling van de zandrug bevond en moest opgehoogd worden. De geul tussen deze zandrug en de Schoofveldrug vormde een tweede rivierarm. De kleine zandheuvel lag daardoor in de rivier, achter de rivierarm. Alleen daar kunnen de gronden *ultra fluvium* gelegen hebben, op de zandheuvel waarop later de kerk werd gebouwd. Dat betekent dat de brede Rupelbedding en de geul nog bestonden in 1229. Die donk was trouwens niet het enige eilandje in de Rupel. Anno 1408 huurde een zekere Jehan de le Monde er nog eentje van de *vrouwe* van Rumst. Het lag nabij de brug van Walem.¹²

Afb. 9: De Schelde vanaf Mariekerke tot Rupelmonde circa 1609. Voor Bornem en Mariekerke lagen nog eilandjes in de Schelde. Schilderij “*La Rivière Lescault*” verschenen in de albums de Croÿ.

Aan de overzijde van de Rupel bevond zich in de zeventiende eeuw het Nielse gehucht Hellegat, waar het veer aanmeerde vanuit Ruisbroek. De pastoor van de oude parochie Kontich (Contecha) stond pas op 9 maart 1551 zijn parochiaal gebied over de *Vlecke van Hellegate* af aan de pastoor van Niel. De Onze-Lieve-Vrouwekerk van Niel was tot op dat ogenblik een ondergeschikte kapel gebleven van de parochie Kontich.¹³ Daaruit volgt dat het toponiem Hellegat niet alleen op een zone in de huidige stroom sloeg, maar ook op gronden aan weerszijde. Het oorspronkelijke Hellegat was bijgevolg de brede, doorwaadbare bedding van de Rupel tussen Ruisbroek en Niel, vóór de indijking. Reizigers die toen de Rupel wilden oversteken moesten gunstige weersomstandigheden en laagwater afwachten om via dit wad de rivier over te steken. Dat konden ze doen op hogere en droog gelegen plaatsen zoals de Schoofveldrug of de Steenlander in Eikevliet. Daar zijn inderdaad archeologische overblijfselen van menselijke aanwezigheid gevonden.¹⁴ Stroomversnellingen in de diepere geulen in de bedding zullen allicht gevaarlijk gebleven zijn tijdens de oversteek, wat een mogelijke verklaring is van het “Helle”-prefix in de naam Hellegat. Op de linkeroever werd dit *Ten Hellegate* in het

westen afgebakend door de hogere oever van Eikevliet, ten zuiden door de bochel van de Puurse Schoofveldrug en in het oosten reikte *Ten Hellegate* tot aan de Zielbeek.

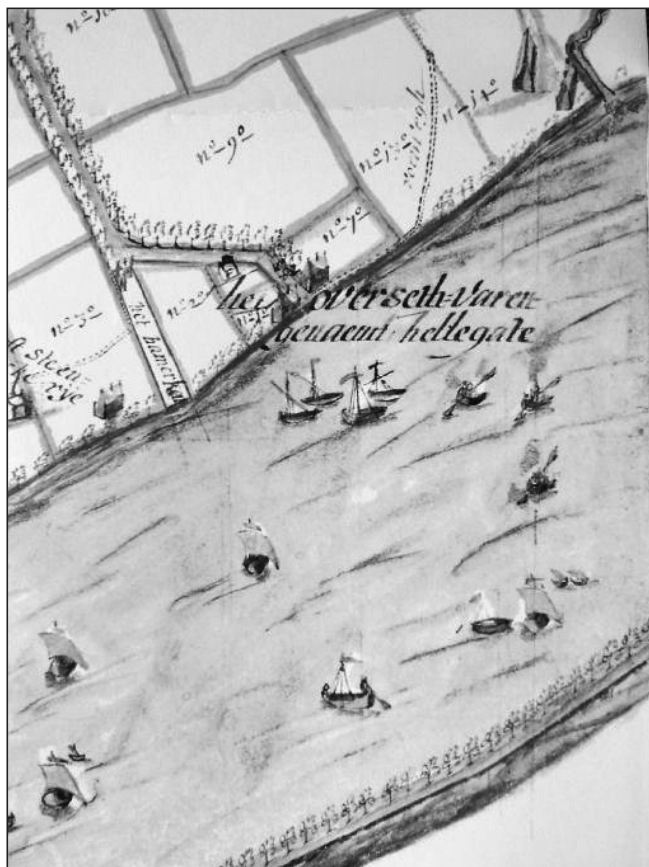

Afb. 10: Het Hellegat besloeg de brede onbedijkte bedding van de Rupel en een deel van de Nielse oever. Afbeelding uit het boek *Profiel van Klein-Brabant*, met eigen aanpassingen.

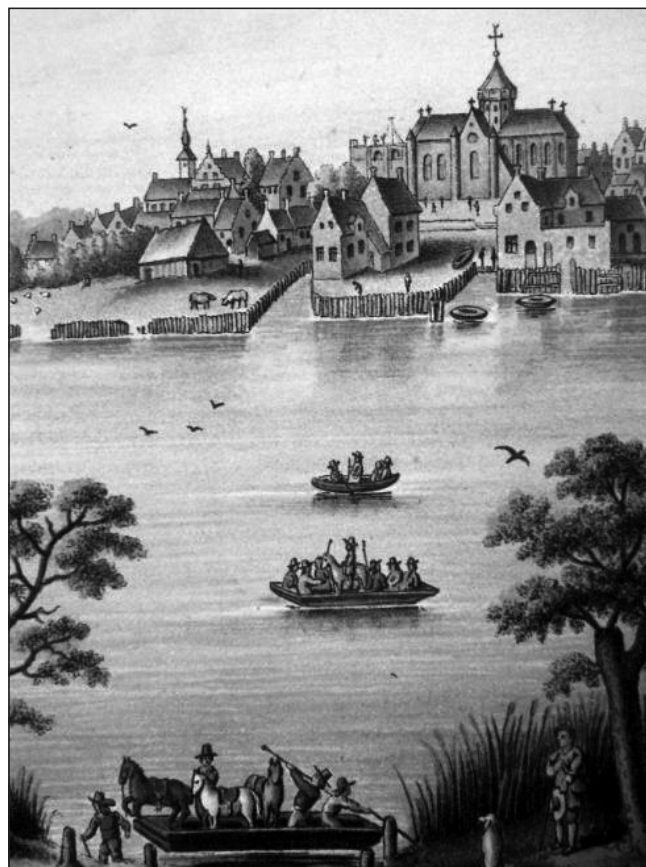
Door het versmallen van de bedding verhoogde de watersnelheid, waardoor erosie de rivierbedding met meer kracht ging uitdiepen en een veerdienst noodzakelijk werd. Daar, in het uiterste westen van het hertogdom Brabant, organiseerden de Brabanders de bekende veerdienst Hellegat. Dit veer was de grootste overzetsdienst vanaf Willebroek tot de monding van de Rupel in de Schelde. In de zeventiende en de achttiende eeuw werden daar niet alleen mensen overgevoerd, maar ook paarden en karren, vee en krijgseenheden. Het veer Wintam-Schelle was enkel voor personenvervoer bestemd. Het Hellegatveer bracht een drukte mee van reizigers en handelaars. Dat zorgde voor een welvarende economie en welstand in Ruisbroek tijdens de middeleeuwen. Het Hellegatveer werd zo'n succes, dat het de herinnering aan het oorspronkelijke Hellegat overschaduwde, zodat de geografische site Hellegat volledig uit het geheugen verdween.

Afb. 11: De aankomst van het veer Wintam-Schelle in Schelle. Olieverf op doek door Jan Breugel de oude (1568-1628).

Afb. 12: Het Hellegatveer anno 1699.
Dit veer was in de middeleeuwen een druk gebruikte overzet op de belangrijke verkeersader van West-Brabant over de Rupel.
Kaartboek abdij van Grimbergen 1699.

Afb. 13: Het veerpont Temse-Bornem kon net als het Hellegatveer zowel personen als goederen en dieren overzetten. Chromolithografie naar een schilderij van P. Pannemaeker.

2. De heren van Grimbergen in Ruisbroek

Afb. 14: Blazoen van het Land van Grimbergen: een dwarsbalk van lazuur (blauw) in een veld van goud (geel) met over alles heen een Sint-Andriesskruis van keel (rood).

De hoger beschreven oorkonde aangaande de gronden *Ten Hellegate* anno 1229 werd opgesteld in opdracht van een zekere Arnold van Grimbergen. Arnold gaf vier bunder grond in cijns uit aan “zijn mannen van Ruisbroek”, die deze cijns jaarlijks moesten betalen aan de abt van Grimbergen. Die percelen lagen in de stroom tegen Ruisbroek, in het Hellegat. Hij noemde ze “terra nostra” of onze gronden en hij sprak over “zijn mannen van Ruisbroek”. Daarmee maakte hij duidelijk wie toen de heren van Ruisbroek waren, hijzelf en zijn familie, de heren van Grimbergen.

De heren van Grimbergen lieten al eerder sporen na in Ruisbroek. Bisschop Alardus van Kamerijk legde namelijk in 1177 de schenking vast van het patronaat van een altaar in Ruisbroek, met alle voordelen die ermee verbonden waren. Het patronaat of collatierecht, naar het Latijn “*præsentatio sive collatio*”, in het katholiek kerkelijk recht “*jus patronatus*”, is het recht om een geestelijke of een pastoor voor te dragen ter benoeming in de functie van een geestelijke. De begunstigen waren de norbertinessen van Nieuwenrode, het vrouwelijke tweelingklooster van de abdij van Grimbergen. Die laatste abdij was ontstaan dankzij de financiële inbreng van de heren van Grimbergen. Afstammelingen van diezelfde heren deden bovendien in de volgende eeuw schenkingen aan de kapelanie in Ruisbroek. Al die gegevens wijzen de heren van Grimbergen aan als oprichters van dit altaar.¹⁵

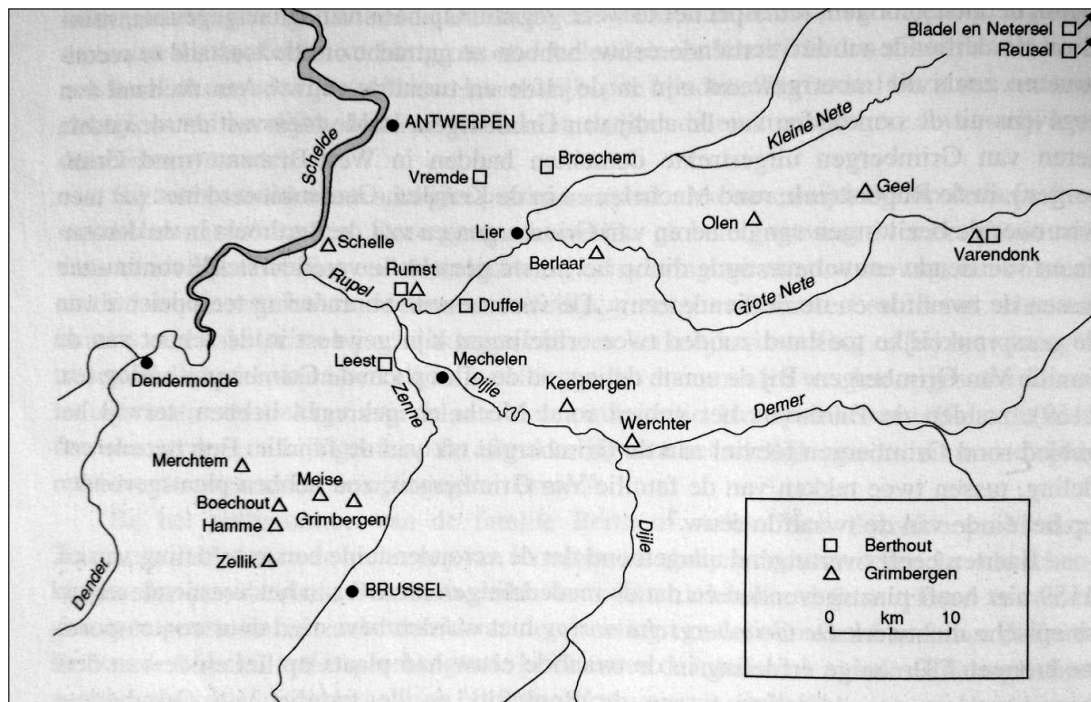
Afb. 15: De belegering van de Grimbergse burcht door de troepen van de Brabantse hertog. Jan van Boendale, *De Brabantse Yeesten*.
©Koninklijke Bibliotheek van België – ‘Belgica’ – 2009.

Daardoor waren de heren van Grimbergen niet alleen houders van een van de omvangrijkste lenen van Brabant, maar behoorden ze ook tot de bloedverwanten van de hertog.¹⁷

De latere generaties Berthout worden dikwijls vereenzelvigd met de heren van Grimbergen. Die eenheid was wel een feit in de eerste generaties, maar vanaf de derde generatie staat een tak gekend als van Grimbergen en de andere tak als Berthout. Volgens onderstaande kaart hadden de twee takken in de twaalfde eeuw bezittingen in het Land van Rumst, maar beiden hadden ze ook minstens een generatie lang hun patrimonium of althans een deel ervan in gemeenschap beheerd. Dat veranderde vanaf 1197. Dat jaar verdeelden de kinderen van Gerard van Grimbergen

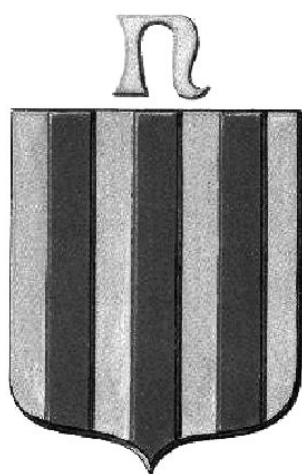
Het geslacht Berthout-van Grimbergen verwierf vanaf de elfde tot de dertiende eeuw een aaneengesloten gebied tussen Schelde, Rupel en Zenne en een groot deel van het voormalige Waverwoud ten oosten van Mechelen. In het zuiden grensden hun domeinen aan het oude graafschap Brussel. Doordat hun territorium zich aan beide zijden van de Rupel uitstrekte, konden ze de scheepvaart op deze stroom controleren. Daardoor waren ze in staat om de handel van een groot deel van het hertogdom Brabant te beheersen. Hun toenemende macht maakte hen in de twaalfde eeuw tot concurrenten van de hertog van Brabant. Hun weigering om zich te onderwerpen aan het hertogelijke gezag leidde tot de Grimbergse oorlog (1139-1159). In 1159 verwoestten de troepen van de hertog hun burcht aan de Zenne en dat betekende het einde van de strijd.¹⁶ Het was pas enkele decennia nadat de rust was teruggekeerd en de heren van Grimbergen het gezag van de hertog hadden aanvaard dat de naam Ruisbroek voor het eerst in de geschriften verscheen.

Hertog Godfried III was er dan wel in geslaagd hun burcht aan de Zenne te vernielen, de definitieve inlijving van hun land bij Brabant werd pas echt verwezenlijkt onder hertog Hendrik I, vanaf 1230, door het huwelijk van zijn neven Godfried en Ingram van Perwez met Adelise en Agnes, de twee erfdochteren van Gerard IV van Grimbergen.

Afb. 16: Situering van bezittingen van de Berthouts en de heren van Grimbergen in de twaalfde eeuw.

diens hele nalatenschap onder elkaar, waaronder ook Wouter Berthout uit hoofde van zijn vrouw Margaretha van Grimbergen. De erfgenamen zouden niet alleen de erfgronden verdeeld hebben, maar ook eigen goederen gewisseld hebben om zo hun bezittingen te centraliseren.¹⁸ De Berthouts behielden voornamelijk de bezittingen in het oosten, rond Mechelen en in de Kempen, terwijl de heren van Grimbergen vooral het gebied tussen Schelde, Rupel en Zenne behielden, met Grimbergen als centrum. Dit werd het Land van Grimbergen genoemd.

Afb. 17: Het huidige wapen van Niel: van goud (geel), met drie palen van keel (rood), zoals dat ven de Berthouts.

Tot hiertoe werd geen enkel spoor gevonden dat de Berthouts na die erfruïl nog enig recht bezaten in Ruisbroek. Toen Adelise de Guines (†1328), de weduwe van Wouter VI Berthout, heer van Mechelen († 1288), haar einde voelde naderen, wilde ze zich verzekeren van de toegang tot het hemelrijk. Daarom voorzag ze in haar testament onder meer legaten voor de kerken van Walem, Rumst, Boom en Kalfort.¹⁹ Er was geen enkele dotatie bestemd voor de kerk van Ruisbroek. In de dertiende eeuw vinden we in Ruisbroek enkel sporen terug van de heren van Grimbergen. Het verwantschapschema van de heren van Grimbergen staat weergegeven op het einde van dit hoofdstuk. Aan de overzijde, in het Nielse Hellegat, treffen we wel sporen aan van het geslacht Berthout. Het gemeentezegel van Niel verwijst nog naar hen en bovendien schonken de Berthouts hun heerlijke tiendrecht (twee derden van het totale recht) in Niel aan de abdij van Rosendaal.²⁰ De abdij van Grimbergen bezat daar in de zeventiende eeuw nog een laathof, wat een aanwijzing is dat ook de heren van Grimbergen er ooit bezit gehad hebben. Aangezien het geslacht Berthout én de heren van Grimbergen beiden gedeeltelijk eigenaar waren van de *Vlecke van Hellegate*, moet dit gebied al verworven zijn vóór de erfdeling tussen beide geslachten, met name vóór 1197.²¹

Verscheidene leden van de heren van Grimbergen worden in verband gebracht met Ruisbroek. Zo was er Felicia de Traynel, de weduwe van Godfried II van Perwez, heer van Grimbergen. Felicia had in Ruisbroek een vertrouweling in de persoon van Wouter van Rusebroec. Deze behoorde tot de lokale ingezetenen die in april 1277 door abt Reinardus van Kornelimünster op de hoogte werden gebracht van de verkoop van het oude domein Puurs aan de weduwe de Traynel. Wouter trad ook al in februari 1275 op als getuige bij een schenking door *vrouwe de Traynel* en haar zoon Godfried de Perwez aan de abdij van Sint-Bernards. Wouter van Rusebroec moet al vóór 1277 grond of leengrond in Ruisbroek in gebruik gehad hebben, want toen Felicia de Traynel in 1278 het domein Puurs verder verkocht aan de abdij van Sint-Bernards, gaf ze daarvan een bunder land en een bunder weide

Het voorgaende Caertbladt beſelst ten eerſten de gerechtighcyt
 Van de ligſte of smalle tſinde diemen is ſaelende op allen de
 Panden onder Sellegate Juuſdictie der Heereſtyckheyt van Niel,
 ſeinclaveert met de roode Linie; waer van een derden deel com-
 peteert d'Abdye van Grimbergen, ende de twee andere derden
 het Clooſter van Roosendael by Meccſelen

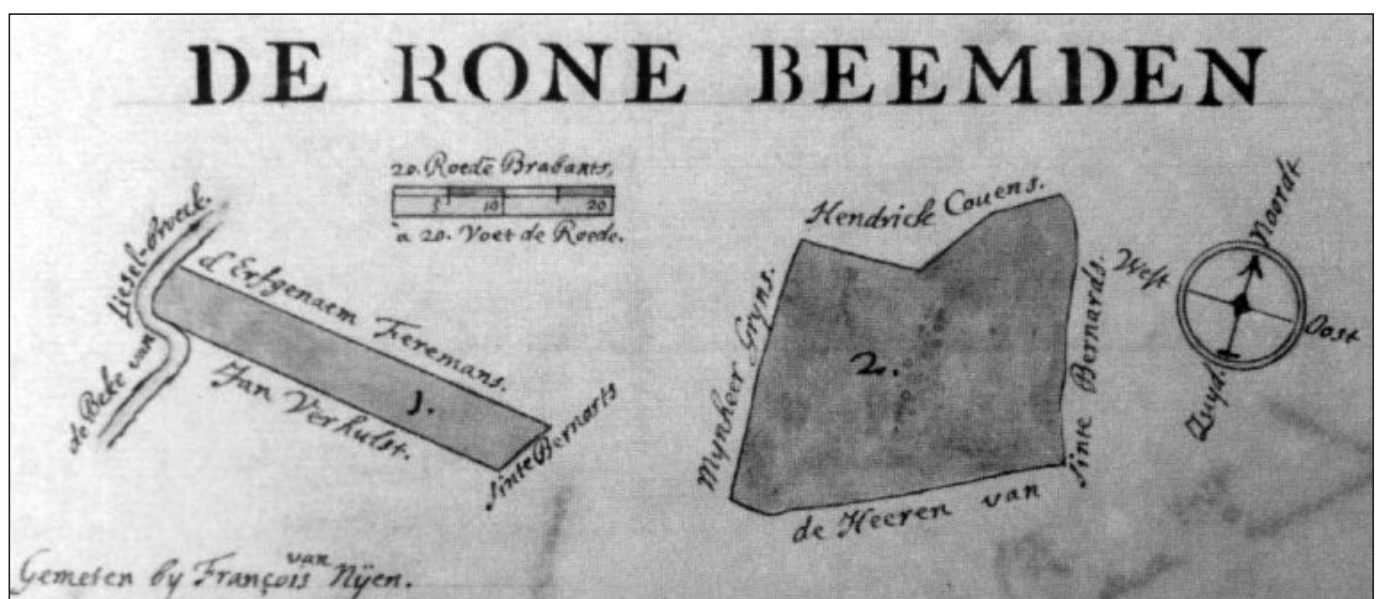
Afb. 18: Detail uit het Caertboek van de abdij van Grimbergen: beschrijving van de bezittingen van de abdij in Niel.

als leen aan Wouter de Rusebroec, “ter vermeerdering van zijn leengoed”. Waar dat andere bezit van Wouter precies lag, stond niet vermeld in de oorkonden, maar het behoorde toen niet tot het grondgebied van Puurs.²²

Toen Wouter van Rusebroec in 1283 zijn testament opmaakte, toonde hij zijn betrokkenheid met Ruisbroek. Hij stichtte een jaargetijde voor zijn nagedachtenis in de kerk van Ruisbroek en hij bedacht de priester, de koster, de kerk en de Tafel van de Heilige Geest van Ruisbroek met een legaat. Bovendien liet hij aan de kapelanie van Ruisbroek een stuk grond na dat hij gekocht had van Rabbado alias Bruma.

De opbrengst van die grond moest ten goede komen van de kapelaan en de kapelanie zelf. Te oordelen naar het aantal legaten in zijn testament, was hij een rijk man. De leengrond “Ten Hoven” die hij in Puurs bezat, vermaakte hij bij testament aan de abdij van Sint-Bernards. De abdij moest daarvoor jaarlijks twintig gulden Leuvens schenken aan de armen die zich aan de abdijspoort meldden. Ook de kerk van Puurs werd niet vergeten, evenals de monialen (vrouwelijke religieuzen) van Kalfort, de minderbroeders, de augustijnen, de leprozen en de begijnen van Mechelen en nog diverse religieuze orden in Antwerpen, Brussel en Leuven. Voor de abdij van Grimbergen voorzag hij ook een legaat, de opbrengst van de huizen waarin Johannes Doncker en Michael Textor (De Decker) woonden.²³

Felicia de Traynel stierf op 18 oktober 1283 en Wouter van Rusebroec zag geen toekomst meer voor zijn erfgenamen in Ruisbroek. Hij verliet Ruisbroek, want in 1291 werd hij vermeld in een oorkonde als “Walterus de Rusebroec dictus de Merlegate et Elisabeth uxor (echtgenote)”. De Merlegathoeve lag in Kalfort. In 1286 kocht hij nog landgoed

Afb. 19: Eén van de twee lenen die Wouter van Rusebroec verkreeg in Puurs werd in 1668 door Judocus Bal in het Landboek van de abdij Sint-Bernards in Klein-Brabant geïdentificeerd als het tweede perceel van de Rone Beemden in het Liezelebroek.

Afb. 20: Ridderzegel van Godfried II van Perwez, heer van Grimbergen anno 1255.

Afb. 21: Het zegel van Filips II van Vianden anno 1282.

Afb. 22: Het ruiterszegel van Willem van Grimbergen van Asse anno 1256.

bij, in *Quaderibbe*, een gehucht in Erps-Kwerps, en in *Schuerbeke* (Schaarbeek?). Het jaargetijde voor zijn nagedachtenis en die van zijn vrouw Elisabeth werd in de Sint-Bernardusabdij in Hemiksem gevierd op 29 september. Tijdens de daaropvolgende eeuw leefde in Brussel het vooraanstaande geslacht van Rusebroec, maar of dit het nageslacht was van Wouter, is niet bekend.

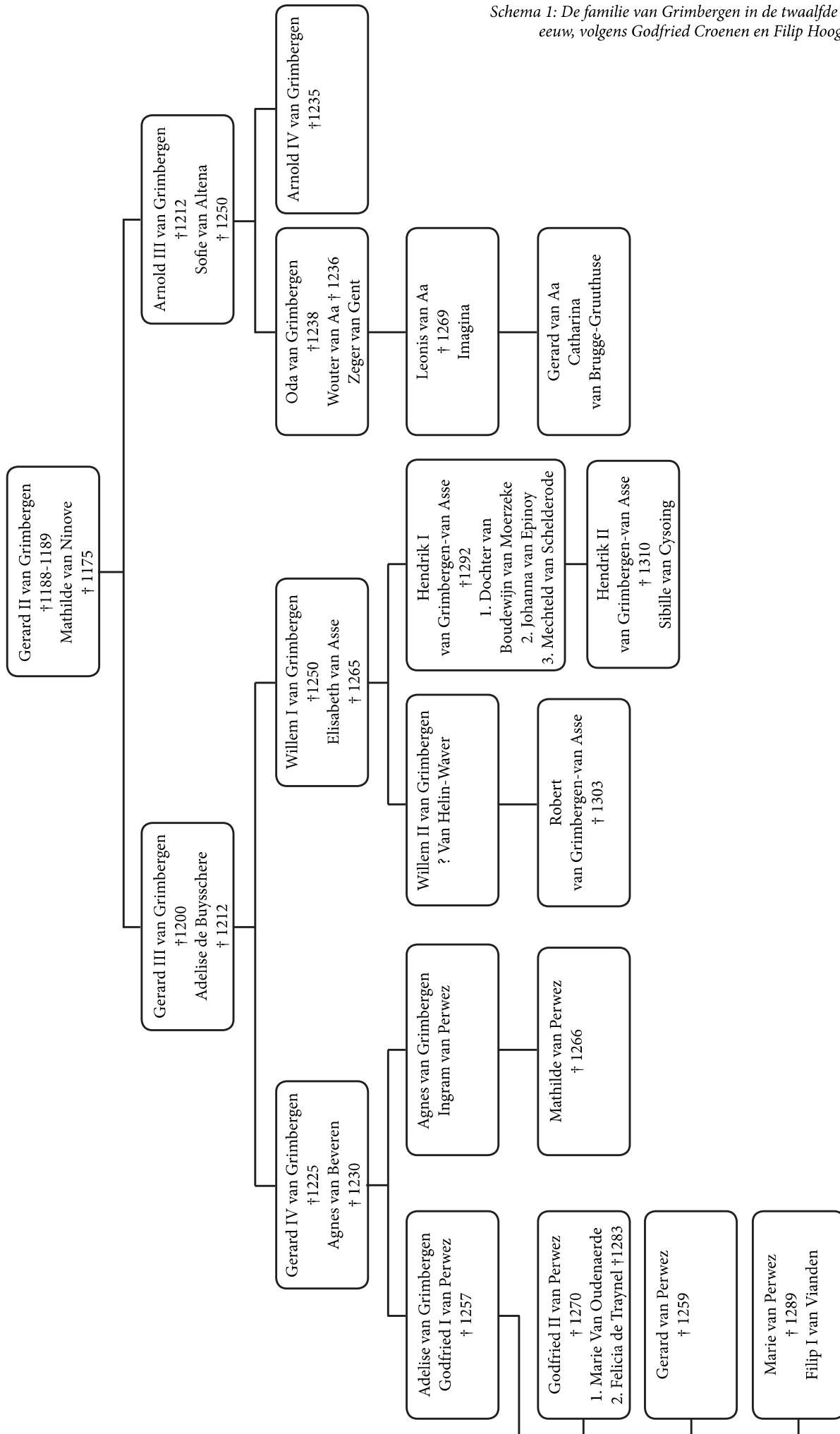
In de rekeningen die de amman van Brussel opstelde, werden onkosten ingeschreven die erop wijzen dat Maria van Perwez, gravin van Vianden en erfvrouw van het Land van Grimbergen, persoonlijk contact hield met haar erflanden. De hertog van Brabant onderhield in de periode van december 1285 tot maart 1287 een drukke correspondentie met gravin Maria. De hertogelijke bode moest overal achter haar aanhollen om brieven te bezorgen. In januari 1286 werd haar verblijfplaats niet vermeld, in april 1286 zat ze in Rumst, in mei in Grimbergen, in juli niet vermeld, half augustus was Ninove aan de beurt, einde die maand was het Londerzeel en in januari 1287 zat ze terug in Rumst.²⁴ Diezelfde amman boekte ook onkosten die gemaakt werden door een zekere Arnold van Wijnegem en andere getrouwen van de Brabantse hertog, voor een onderzoek tegen gravin Maria van Perwez aangaande Ruisbroek.

Ruisbroek behoorde later tot het Land van Rumst. Het was na de dood van Maria van Perwez (†1289) dat haar tweede zoon, Filips II van Vianden, in 1290 voor het eerst heer van het Land van Rumst werd genoemd. Tot dat Land behoorden Rumst zelf, met Boom, Willebroek, Ruisbroek en Heindonk. Ook in het Land van Bornem bezat de heer van Rumst verscheidene heerlijke rechten en bezittingen, vooral in Hingene en Nattenhaasdonk.²⁵ Bovendien bezat hij de *voogdij* (het hoederecht) over Puurs en heerlijke rechten op Rupel, Dijle en Nete. De nakomelingen van Filips II bezaten in de vijftiende eeuw onder meer de roedertol op de Rupel in Rumst (een belasting op voorbijvarende schepen naargelang de soort), de helft van de opbrengst van het Hellegatveer en het visrecht in de Rupel, Nete en Dijle tot Lier en Muizen, evenals in de Zielbeek.²⁶

De heerlijkheid van het Land van Rumst kwam na Filips II van Vianden door vererving achtereenvolgens toe aan de adellijke families de Coucy, de Bethune, de Bar en als laatste erfgenamen in het begin van de zestiende eeuw Françoise van Luxemburg, de echtgenote van Filips van Kleef, en haar zus Marie van Luxemburg, gravin van Vendôme en douairière van François de Bourbon. Deze laatste erfgename verkocht haar deel en dit van haar overleden zus Françoise († 5 december 1523) op 25 februari 1536 aan Hendrik III van Nassau, graaf van Vianden, Catzenellebogen en markgraaf van Seneffe, heer van Breda, Diest en Grimbergen.²⁷

Ook de jongere tak der nakomelingen van het huis van Grimbergen had bindingen met Ruisbroek. Hendrik van Grimbergen (†1292), heer van Moerzeke, stelde in 1255 samen met Gwijde van Dampierre de moerassen van Moerzeke ter beschikking van hun respectieve onderdanen. Voor de heer van Grimbergen waren dat de inwoners van Puurs, **Ruisbroek**, Hingene en Baasrode.²⁸ Hendrik was de zoon van Willem I van Grimbergen en Elisabeth van Asse. Hun nakomelingen waren de heren van Grimbergen en Asse. Hun bezittingen lagen vooral ten westen van het Land van Grimbergen, onder meer in het graafschap Vlaanderen. Zij voerden als heraldisch wapen het Sint-Andrieskruis met de dwarsbalk.

Schema 1: De familie van Grimbergen in de twaalfde en dertiende eeuw, volgens Godfried Croenen en Filip Hooghe.²⁹

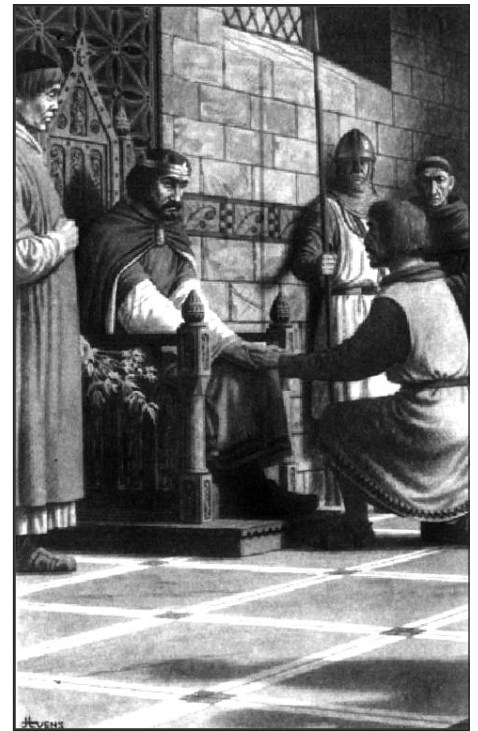

3. Indijkers aan het werk

In de zestiende eeuw was tussen twee opeenvolgende eigenaars van het Hof ter Zielbeek onenigheid ontstaan over de verkoop van dit domein. Dit dispuut leidde tot een rechtszaak voor de Grote Raad van Mechelen. Het procesdossier is bewaard gebleven en in deze haast 150 pagina's tellende bundel uit 1575 was een groot deel van de argumentatie gebaseerd op de toestand van de dijken, de polders en de dijkagereguleering. Het ging over *zeedycken, binnendycken en spaedycken, sluysen, spuyen, grontgaten en wythamers*, alsof het proces niet kon gevoerd worden zonder de dijken en polders erin te betrekken. De teksten leveren niet alleen informatie op over het Hof zelf, maar ook de essentie van Ruisbroek wordt erin weergegeven, de dijken en de strijd tegen het water.²⁹

De meeste percelen die in de zestiende eeuw verbonden waren aan het Hof ter Zielbeek lagen in Ruisbroek, in de nabijheid van het Hof. Het waren poldergronden. De eigenaar, Gijsbrecht van Bronckhorst, hoefde maar voor twee bunder grond leenhulde te brengen bij de abt van de Sint-Bernardsabdij. De overige percelen moeten allodia geweest zijn, want in het procesdossier Eeuwout contra Bronckhorst, argumenteerde Gijsbrechts advocaat dat de vorige eigenaar die twee bunder leengronden ook had aangeboden als allodium. De Ruisbroekse bodem was toen al lang geen allodium meer. Waarschijnlijk sloeg die benaming terug op de manier van verwerving van deze gronden, maar daarop zal hier verderop nog teruggekomen worden.

Het allodium is een oud begrip dat stamde uit de volle middeleeuwen, net als het feodale recht. Het duidde op een uitzonderlijke vorm van grondbezit waarover het bezitsrecht absoluut was. Iedere vorm van vruchtgebruik of rechtspleging binnen het betrokken perceel behoorde toe aan de bezitter. Oorspronkelijk maakte een eigendom met allodium zelfs geen deel uit van het vorstendom waarin het was gelegen. Het eigendomsrecht over een allodium was bijgevolg absoluter dan het hedendaags eigendomsrecht, omdat dit onderhevig is aan de wetten van het land waarbinnen het bezit gelegen is. Van zodra de eigenaar zichzelf en zijn grond onderwierp aan een vorst, zijn leenheer, was zijn grond geen allodium meer.³⁰ Allodiale gronden kon men op de gewone manier verkrijgen door aankoop, schenking of erfenis, maar de waarde lag dan wel aanzienlijk hoger dan een gewoon eigendom. Een allodium van

Afb. 23: Leenman brengt leenhulde aan zijn vorst. Voorstelling in de historische reeks 's Lands Glorie, J.L. Huens.

Afb. 24: In de tweede helft van de dertiende eeuw heerste er een goede verstandhouding tussen de Vlaamse en de Brabantse vorsten. Hertog Jan I van Brabant huwde in 1273 met Margaretha, de dochter van graaf Gwijde van Dampierre. Jan van Boendale, De Brabantse Yeesten. ©Koninklijke Bibliotheek van België - 'Belgica' - 2009.

nieuwe gronden kon men echter alleen verwerven door woest of tot dan toe een onherbergzaam gebied in cultuur te brengen als akkerland, bosgrond of voor veeteelt. Soms gebeurde dit op vraag van een geestelijke vorst en meestal waren het moerassen, oevers van waterlopen of ondoordringbare wouden die grensden aan eigen bezittingen van degene die ze verwierf. De heren van Grimbergen moeten al enig bezit gehad hebben in Ruisbroek toen ze in 1177 het altaar aan de zusters van Nieuwenrode schonken en de donken van het Hellegat waren al vóór 1197 in hun handen. Anno 1207 breidden de broers Arnold III en Gerard III van Grimbergen hun bezit in de buurt uit door de aankoop van 48 bunder allodiale grond in Puurs van de abdij van Kornelimünster en in 1211 kocht Gerard III van Grimbergen nog 60 bunder allodiale grond bij in Breendonk van dezelfde abdij.³¹

De keure van Moerzeke bevestigt dat gedurende de dertiende eeuw inderdaad werd ingepolderd in Ruisbroek. Hendrik van Grimbergen, heer van Asse, en zijn echtgenote Joanna Epinoy hadden die oorkonde opgesteld in september 1255 samen met de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre. Daarin werd vastgelegd dat ze het moeras van Moerzeke ter

beschikking stelden van hun respectieve onderdanen. Voor de heer van Grimbergen waren dat onder meer de inwoners van Ruisbroek, “die vreedzaam aan het indijken waren”. De indijkers zouden die grond in alle vrijheid bezitten, mits betaling van een jaarlijkse cijns van een denier per spade grond. Door die oorkonde kregen ook de lekenbroeders van Sint-Bernards de gronden in hun bezit die ze daar al hadden ingedijkt en waarop ze *alreede eenige huysingen hadden gemaect ende grachten tot ons gerief hadden gegraven*. Pas in 1259 kreeg die abdij het Zand van Kastel in eeuwige leen.³² De heren van Grimbergen hadden bijgevolg allodiaal recht in Ruisbroek verworven door gronden droog te laten leggen. In 1262 bestond een gedeelte van de Ruisbroekse bodem nog uit moerassen, zo vernemen we uit een oorkonde van Paus Urbanus IV. Die bevestigde het bezit van de Sint-Bernardusabdij *in landen gelegen in de moerassen van Rusebruc*.³³ Daardoor weten we dat die abdij ook bezig was nieuwe grond te verwerven in 1262 en dat was ruim vijftien jaar vóór ze het oude domein Puurs aankocht van de abdij van Kornelimünster.

Judocus Bal schreef in zijn Landboek ook over een pauselijke tussenkomst in Puurs anno 1222. Er moet toen onenigheid geweest zijn tussen de abdij van Kornelimünster en een onbekende partij, want de deken en cantor van Brussel had in naam van Paus Honorius III een akkoord met kracht van vonnis overgemaakt aan de abt van Kornelimünster. In dat vonnis werd vastgesteld welke gronden in Puurs oude landen waren en welke nieuwe landen. De percelen die vanaf dat ogenblik langer dan drie jaar voordien “*waren besaeydt ende onder de ploeg hadden geweest*” waren *oude landen* en diegene nog geen drie jaar geleden voor het eerst waren bezaaid, zouden ten eeuwigen dage *nieuwe landen* blijven, ook diegene welke in de toekomst in cultuur gebracht zouden worden. Die bepaling had volgens hem belang voor de bestemming van de parochiale tienden. Wie die nieuwe landen in cultuur had gebracht en wie de oorspronkelijke begunstigde was van die tienden wist Bal niet. Dit toont onder meer aan dat het domein Puurs zich nog gedeeltelijk in een ontginningsfase bevond.³⁴

Afb. 25: Monniken aan het werk aan de dijken, zoals ze worden voorgesteld in de reeks ‘Lands Glorie door J.L. Huens.

Toen Filips II van Vianden in juni 1294 de oorkonde voor Ruisbroek liet opstellen, omvatte het afgebakende terrein weiden, velden, beemden en bos, maar ook aangespoelde aarde en wilde en vage gronden. De integrale versie van deze verkoop staat achteraan dit boek weergegeven als bijlage twee.³⁵ Vooral die twee laatste toestanden van de landerijen wijzen erop dat dit nog nieuw te ontginnen of natte gronden waren, alsof ze nog niet lang waren bedijkt. Ten noorden was dit gebied trouwens niet begrensd door een dijk, maar “tot de nederste ebbe” van de Rupel. De grens van het terrein beschreven in de oorkonde volgde eerst de Hoogstraat, dan liep ze naar de Rupel langsheen de Vliet, waarna ze oostwaarts de Rupeloever volgde en terugkeerde langs de Zielbeek tot de brug over dezelfde Zielbeek. Het Hellegat werd ditmaal helemaal niet genoemd, maar drie zijden stemden overeen met de zuidelijke grenzen van *Ten Hellegate*. De oorkonde die Filips II van Vianden liet opstellen, had bijgevolg betrekking op niets anders dan een deel van het Hellegat, dat ondertussen gedeeltelijk was drooggelegd.

Die inpoldering was het werk van de dijkwerkers van Ruisbroek. Die hadden door indijking deze landen gewonnen op de bedding van de Rupel. Ten tijde van de oorkonde in 1294 bezaten nog maar vier inwoners grond in eigendom in dat terrein. Het waren wellicht inpolderaars, met name Pieter Cassen, Seger Stortebiere, Jan Steenvoerde en Jan Boikenszoon.

Volgens een studie van het Waterbouwkundig Laboratorium in Borgerhout werd in de twaalfde en dertiende eeuw massaal bedijkt en ingepolderd in Zeeland en Vlaanderen en langsheen de Scheldeoevers. Dijkstaluds werden versterkt door ze te bekleden met vette aarde en graszoden. Om het wegspoelen onderaan de talud tegen te gaan, maakte men gebruik van rijshout.³⁶ Die vette grond was in het geval van de Rupelpolders in overvloed aanwezig aan de overzijde van de Rupel, in de Boomse ondergrond, en die was in de dertiende eeuw ook bezit van de heren van Grimbergen.

Afb. 26: Arbeiders aan het werk met rijshout. Inpoldering van het IJsselmeer 1937.